कपिलवस्तु जिल्लामा प्रचलित लोककथाको

लोकतात्त्विक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको
दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि

शोधपत्र

शोधार्थी

टेकलाल अधिकारी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६५

कपिलवस्तु जिल्लामा प्रचलित लोककथाको लोकतात्त्विक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दास्रो
वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

टेकलाल अधिकारी
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६५

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र श्री टेकलाल अधिकारीद्वारा प्रस्तुत गरिएको 'कपिलवस्तु जिल्लामा प्रचलित लोककथाको लोकतात्त्विक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको यस शोधपत्रबाट म सन्तुष्ट छु र यसको समुचित मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग मूल्याङ्कन समिति समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति :

शोधनिर्देशक

प्रा. डा. मोतीलाल पराजुली

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग,
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पसका छात्र श्री टेकलाल अधिकारीले स्नातकोत्तर तह (एम्.ए) मा नेपाली विषयको दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको 'कपिलवस्तु जिल्लामा प्रचलित लोककथाको लोकतात्त्विक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

क.सं	नाम	हस्ताक्षर
१.	विभागीय प्रमुख प्रा. राजेन्द्र सुवेदी	....
२.	शोधनिर्देशक प्रा. डा.मोतीलाल पराजुली	....
३.	बाह्य परीक्षक डा. पारसमणि भण्डारी	....

मिति : २०६६/०१/०४

कृतज्ञता ज्ञापन

'कपिलवस्तु जिल्लामा प्रचलित लोककथाको लोकतात्त्विक अध्ययन' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले समादरणीय गुरु प्राध्यापक डाक्टर श्री मोतीलाल पराजुलीको शोध- निर्देशनमा तयार गरेको हुँ । आफ्ना विविध, प्राध्यापकीय एवम् व्यवाहारिक कार्यव्यस्तताका बाबजुद आफ्नो अमूल्य समय निकाली अत्यन्तै सौहार्दपूर्ण तवरले मलाई यस शोधकार्यमा समुचित निर्देशन दिनु हुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरुप्रति सर्वप्रथम हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरो यहाँसम्मको अध्ययनका साथै यस शोधकार्यका लागि आवश्यक सहयोग र प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने मेरा माता-पिता, अंकल लोकनाथ अधिकारी र खिमराज अधिकारी, दाजु गोकुल अधिकारी, भाइ बिष्णु अधिकारी र जागेश्वर अधिकारी एवम् साथीहरु आफाक अहमद खान, विष्णु भण्डारी, बाबुराम भुसाल, डोमलाल भुसाल, हिमलाल भुसाल, तिलकराम पौडेल र ज्वाइँ बलदेव लामिछाने प्रति म सदैव ऋणी छु र उक्त योगदान र प्रेरणालाई श्रद्धापूर्वक स्मरण गर्दछु ।

यस शोधकार्यको तयारीको सिलसिलामा सहयोग, सल्लाह र लोककथा वाचन गरी सामग्री सङकलनमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनु हुने आलोक अग्रहरी, नाचन चौधरी, राधेश्याम मिश्र भोला चौधरी, प्रकाश अग्रहरी, कोदइप्रसाद गुप्त, अयोध्याप्रसाद गुप्त, कृष्णप्रसाद मिश्र प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै साथीहरु ठाकुरप्रसाद खनाल, एकनारायण पौडेल, चुरामणि पौडेल र मणिराम पौडेलले गर्नु भएको सहयोगलाई अविस्मरणीय ठान्दै हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

मेरो यस शोधकार्यमा विविध साम्रागीहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय विभागलाई सहयोगका लागि आभार व्यक्त गर्नुकासाथै प्रस्तुत शोधपत्रलाई यथासम्भव शुद्धताका साथ टङकण गरी सहयोग गर्ने संगीता महर्जन कीर्तिपुर/ओईसिस इनस्टिच्युट लाई पनि धन्यवाद टक्राउँछु ।

अन्त्यमा यस कार्यमा सहयोग गर्नु हुने मेरा सम्पूर्ण गुरुजन मित्रवर्ग र शुभेच्छुकहरुप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दै म यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : ....

शैक्षिक सत्र २०६१-२०६५

टेकलाल अधिकारी
स्नातकोत्तर दोस्रो वर्ष
नेपाली केन्द्रीय विभाग,
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषयसूची

शोधनिर्देशकको मन्तव्य	क
स्वीकृति पत्र	ख
कृतज्ञता ज्ञापन	ग
विषयसूची	घ

क्र.सं	शीर्षक	पे.नं
	पहिलो अध्याय	
१. शोध परिचय		१-५
१.१ शोध-शीर्षक		१
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन		१
१.३ शोधकार्यको समस्याकथन		१
१.४ शोधकार्यको उद्देश्य		२
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा		२
१.६ शोधकार्यको औचित्य		४
१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन		५
१.८ शोधविधि		५
१.९ शोधपत्रको रुपरेखा		५
	दोस्रो अध्याय	
२ लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय		६-३६
२.१ विषय प्रवेश		६
२.२ लोककथाको परिभाषा		४
२.३ लोककथाको स्वरुप		११
२.४ लोककथाका विशेषता		१३
२.४.१ उपदेशात्मकता -बौद्धिक एवम् नैतिक सन्देश		१४

२.४.२ कल्पनाको प्राबल्य	१५
२.४.३ सरलता एवम् सुगमता	१५
२.४.४ कथावस्तुको रोचकता	१६
२.४.५ मूल प्रवृतिसँग साहचर्य	१६
२.४.६ ऐतिहासिकता	१६
२.४.७ सामाजिक प्रवृत्ति	१७
२.४.८ धार्मिक प्रवृत्ति	१७
२.४.९ अन्धविश्वास एवम् अन्धानुकरण प्रवृत्ति	१८
२.४.१० भाग्यवादी प्रवृत्ति	१८
२.४.११ अतिशयोक्तिमूलकता	१८
२.४.१२ अज्ञात रचनाकार	१८
२.४.१३ मनोरञ्जनपूर्णता	१९
२.५ लोककथाका तत्त्व (उपकरण)	२०
२.५.१ कथावस्तु /कथानक	२१
२.५.२ पात्र /चरित्र	२१
२.५.३ परिवेश/ वातावरण	२२
२.५.४ कथोपकथन	२३
२.५.५ शैली	२३
२.५.६ सारवस्तु /उद्देश्य	२४
२.५.७ शीर्षक	२४
२.५.८ लोकतत्त्व	२५
२.५.९ अभिप्राय	२५
२.६ लोककथाका प्रकार	२७
२.६.१ सामाजिक लोककथा	२९
२.६.२ सन्देश वा अर्ती- उपदेशमूलक लोककथा	३०
२.६.३ प्रेममूलक लोककथा	३१
२.६.४ सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक लोककथा	३१
२.६.५ धार्मिक एवम् पौराणिक लोककथा	३२
२.६.६ मानवीय प्रवृत्तिमूलक लोककथा	३३

२.६.७ प्रकृतिजगतसम्बन्धी लोककथा ३४
२.६.८ देव तथा अतिमानवीय रुपका लोककथाहरू ३५
२.६.९ हास्यव्यङ्ग्यमूलक लोककथा ३६
२.६.१० विविध लोककथाहरू ३६

तेस्रो अध्याय

३. लोकतात्त्विक अध्ययन पद्धतिका आधारमा कपिलवस्तुमा प्रचलित अवधी लोककथाको विश्लेषण ३८-१२५
३.१ लोकतत्त्वको परिचय ३८
३.१.१ अतिकल्पना/ स्वैरकल्पनाप्रति विश्वास ३९
३.१.१.१ पृथ्वी, स्वर्ग, पाताल आदि विभिन्न लोकहरूसम्बन्धी विश्वास ४०
३.१.१.२ देवी, देवता, देवदूत, अप्सरा, नाग, गन्धर्व, यक्ष, किन्नर, किन्नरी आदि देवयोनीसँग सम्बन्धित विश्वास ४०
३.१.१.३ राक्षस, दानव, भूत आदि अर्द्धदैविक शक्तिप्रतिको विश्वास ४१
३.१.१.४ सांस्कृतिक नायकसँग सम्बन्धित विश्वास ४१
३.१.१.५ अदुभूत पराक्रम भएका मानवहरूसँग सम्बन्धित विश्वास ४१
३.१.१.६ असाधारण वा अतिकाल्पनिक ठाउँसँग सम्बन्धित विश्वास ४१
३.१.१.७ असाधारण शक्ति भएका जीवहरूसँग सम्बन्धित विश्वास ४२
३.१.१.८ असाधारसण वस्तु वा पदार्थसँग सम्बन्धित विश्वास ४२
३.१.१.९ असाधारण मौसम र प्रकृतिसँग सम्बन्धित विश्वास ४२
३.१.२ जादु, टुनामुना र योगसँग सम्बन्धित विश्वासहरू ४२
३.१.२.१ जादुगरी शक्तिसँग सम्बन्धित विश्वासहरू ४३
३.१.२.२ जादु र योगबाट प्राप्त सिद्धिहरू प्रतिका विश्वासहरू ४३
३.१.२.३ रुपान्तरण (मानिस-मानिसमा, मानिस-पशुमा, पशु-मानिसमा, मानिस-वस्तुमा, वस्तु -मानिसमा, वस्तु-वस्तुमा, वस्तु-विविधमा रुपान्तरण) सम्बन्धी विश्वासहरू४३
३.१.२.४ जादुका वस्तुसम्बन्धी विश्वासहरू ४४
३.१.२.५ जादुको बन्धन र मुक्तिसम्बन्धी विश्वासहरू ४४

३.१.२.६ मोहनी, वशीकरण, भारण, टुनामुना आदिसँग सम्बन्धित विश्वासहरू ४४
३.१.२.७ तन्त्रमन्त्र र झारफुक सम्बन्धी विश्वासहरू ४४
३.१.२.८ इन्द्रजालसँग सम्बन्धित अन्य विश्वासहरू ४४
३.१.३ धर्म र अनुष्ठानप्रतिका विश्वासहरू ४५
३.१.३.१ धर्मप्रति विश्वास ४५
३.१.३.२ दैवी शक्ति (ईश्वर, देवी देवता, पितृ र कूलदेवता) प्रति विश्वास ४५
३.१.३.३ अर्धदैविक शक्ति (भूत, राक्षस, ख्याक, लाखे, भयाम्नी, बोक्सी, बोक्सेरो आदि) प्रति विश्वास ४६
३.१.३.४ अतृप्त आत्मा (प्रेत, किचकिने, मुर्कट्टो, मसान, डाइनी आदि) सम्बन्धी विश्वास ४६
३.१.३.५ धार्मिक व्यक्तित्व (देवदूत, पुजारी, पण्डित, योगी, सन्त, महन्त आदि) प्रति विश्वास ४७
३.१.३.६ पाप र पुण्यप्रति विश्वास ४७
३.१.३.७ यज्ञ, दान, व्रत र पर्व सम्बन्धि विश्वास ४८
३.१.३.८ वेद, पुराण, धर्मशास्त्र र व्रतकथा सम्बन्धी विश्वास ४८
३.१.३.९ तीर्थयात्रामा विश्वास ४८
३.१.३.१० जातीय प्रथाप्रति विश्वास (बलि प्रथा, सती प्रथा आदि) ४८
३.१.३.११ पुनर्जन्म र पुनर्जीवन सम्बन्धी विश्वास ४९
३.१.३.१२ धर्मसँग सम्बन्धित विविध विश्वासहरू ४९
३.१.४ आत्मशीलताप्रति विश्वास ४९
३.१.४.१ मानवेतर प्राणीहरूमा आत्मशीलताको विश्वास ५०
३.१.४.२ वृक्ष वनस्पतिमा आत्मशीलताको विश्वास ५०
३.१.४.३ अन्य पदार्थहरुमा आत्मशीलताको विश्वास ५०
३.१.४.४ आत्मशीलतासँग सम्बन्धित अन्य विश्वासहरू ५०
३.१.५ लोकविश्वास ५०
३.१.५.१ भविष्यवाणी ५१
३.१.५.१.१ देवी देवता तथा सिद्धहरूले बताएका भविष्यवाणी सम्बन्धी लोकविश्वास ५१
३.१.५.१.२ ज्योतिषशास्त्रले बताउने फल र भविष्यवाणीहरू ५१
३.१.५.१.३ सकुन अपसकुनका माध्यमद्वारा दिइने संकेत स्वरुप भविष्यवाणीहरू ५१
३.१.५.१.४ सुस्वप्न र दु:स्वप्नका रूपमा विश्वास गरिने भविष्यवाणीहरू ५१

३.१.५.२ श्राप ५२

३.१.५.२.१ दुःख पाउने श्राप ५२

३.१.५.२.२ योनी परिवर्तन हुने श्राप ५२

३.१.५.२.३ वस्तुमा परिवर्तन हुने श्राप ५२

३.१.५.२.४ श्रापमुक्ति ५२

३.१.५.३ भाग्य ५३

३.१.५.३.१ भावीसम्बन्धी लोकविश्वास ५३

३.१.५.३.२ भाग्यसम्बन्धी लोकविश्वासहरू ५३

३.१.५.३.३ कर्म सम्बन्धी लोकविश्वासहरू ५३

३.१.५.३.४ विधातासँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५३

३.१.५.४ निषेध (वर्जना) ५३

३.१.५.४.१ धर्म र संस्कारसँग सम्बन्धित निषेधहरू ५३

३.१.५.४.२ पराप्रकृतिसँग सम्बन्धित निषेधहरू ५३

३.१.५.४.३ यौनसँग सम्बन्धित निषेधहरू ५३

३.१.५.४.४ खानपानसँग सम्बन्धित निषेधहरू ५४

३.१.५.४.५ दृष्टिसँग सम्बन्धित निषेधहरू ५४

३.१.५.४.६ बोलाइसँग सम्बन्धित निषेधहरू ५४

३.१.५.४.७ स्पर्शसँग सम्बन्धित निषेधहरू ५४

३.१.५.४.८ विविध निषेधहरू ५४

३.१.५.५ परीक्षासँग सम्बन्धित विश्वासहरू ५४

३.१.५.५.१ धर्म तथा अधर्मको परीक्षा ५४

३.१.५.५.२ कुलघरान र व्यक्तिको परिचयको परीक्षा ५४

३.१.५.५.३ विवाहका निम्ति परीक्षा ५५

३.१.५.५.४ चतुऱ्याँइको परीक्षा ५५

३.१.५.५.५ सामर्थ्य र साहसको परीक्षा ५५

३.१.५.६ समाजसँग सम्बन्धित लोकविश्वास ५५

३.१.५.६.१ राजा, मन्त्री, कर्मचारी र ठूला व्यक्तिहरुसँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५५

३.१.५.६.२ नातागोता र परिवारसँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५५

३.१.५.६.३ दम्पत्तिसम्बन्धी लोकविश्वास ५५

३.१.५.६.४ विभिन्न जातिसँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५६
३.१.५.६.५ नीति, आचरण र शिक्षासँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५६
३.१.५.७ पदार्थप्रतिको लोकविश्वास ५६
३.१.५.७.१ वृक्ष-वनस्पतिसँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५६
३.१.५.७.२ पदार्थसँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५६
३.१.५.७.३ शरीरका विभिन्न अंगहरुसँग सम्बन्धित लोकविश्वासहरू ५६
३.१.५.७.४ कपडा र गहनासम्बन्धी लोकविश्वासहरू ५६
३.२ कपिलवस्तुमा प्रचलित लोककथाको लोकतात्त्विक विश्लेषण ५६

चौथो अध्याय

४ उपसंहार १२६-१२९
४.१ सारांश १२६
४.२ लोकसाहित्यमा अवधी लोककथाको स्थान १२७
४.३ अवधी लोककथा र लोककथागत मूल्य १२७
४.४ अवधी लोककथा र सांस्कृतिक मूल्य १२८
४.५ अवधी लोककथा : साहित्यिक मूल्य १२८
४.६ अवधी लोककथा : समाजशास्त्रीय मूल्य १२९
४.७ निष्कर्ष १२९

पाचौं अध्याय

क परिशिष्ट १३१
१. सङ्कलित अवधी लोककथा र तिनको नेपाली रुपान्तर १३१-२७०
२. शब्दार्थ सूची २७१
३. सङ्कलित लोककथाका कथावाचकहरूको परिचय तालिका २७४
ख. सन्दर्भ कृति सूची २७५